

بررسی شاخصه‌های گرافیکی (بصری) نقوش تزیینی در آرامگاه خواجه علی صفی

چکیده

از میان هنرهای سنتی، معماری اسلامی و تزیینات وابسته به آن همواره بستری مناسب برای حضور عناصر تجسمی گوناگون، به‌ویژه آرایه‌های تزیینی بوده است. آرایه‌هایی که هر کدام دارای راز و رمزهایی است که هنرمند مسلمان با توجه به بنا از آن‌ها برای تزیین استفاده می‌کند. در ایران دوره اسلامی وجود آمیزه‌ای از هنرهای ایرانی و اسلامی منجر به تکوین شکل نوینی از معماری گردید. دوره حکومت ایلخانان (۶۵۱-۷۳۶ق) یکی از ادوار مهم از نظر هنر معماری در ایران است. شماری از بناهای برجای مانده از دوره ایلخانان، همچون آرامگاه خواجه علی صفی مصداق روشنی از این غنای هنری است که به سبب برخورداری از توانمندی‌های بالقوه تصویری، می‌تواند کاربردی امروزیین یافته، در شاخه‌هایی از هنر معاصر همچون گرافیک، استفاده شود. مسئله‌ای که اینجا مطرح می‌گردد مسئله ظرفیت‌های قابل انتقال ابعاد هنری این بنا به دوره جدید است. این پژوهش به روش «تاریخی-تطبیقی» و گردآوری یافته‌ها در منابع کتابخانه‌ای و اسنادی و بررسی‌های میدانی صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که آرامگاه خواجه علی صفی با برخورداری از مجموعه‌ای از نقوش تزیینی و آرایه‌های هنری از ظرفیت بالایی در انتقال مفاهیم هنری دارد. با توجه به رعایت کیفیت و سواد بصری ممتاز این نقوش، تزیینات یاد شده می‌تواند به منبع تصویری غنی برای طراحان گرافیک امروز تبدیل شود.

اهداف پژوهش:

۱. مطالعه و واکاوی نقوش آرامگاه خواجه علی و ابعاد گرافیکی آن.

۲. بازشناسی تزیینات آرامگاه خواجه علی صفی.

سؤالات پژوهش:

۱. نقوش آرامگاه خواجه علی صفی دارای چه ویژگی‌ها و سواد بصری هستند؟

۲. تنوع عناصر تزیینی آرامگاه خواجه علی صفی چگونه است؟

واژگان کلیدی: مقابله گنبد سبز، عصر ایلخانی، گچبری، نقوش تزیینی.

دوره ایلخانی از ادوار بسیار پر اهمیت تاریخ هنر ایران به شمار می‌آید. در این دوره بناهای بسیار شکوهمند و پر ارزشی چه از لحاظ ساختار معماری و چه از لحاظ تزیینات معماری ساخته شده‌اند. معماری این دوره شاهد تحولات ویژه‌ای است. تزییناتی چون گچ‌بری، کاشی‌کاری و آجرکاری با مهارتی خاص زینت بخش بناها شدند. گچ‌بری این دوره بر دوره‌های قبل و بعد خود برتری کامل داشته است. در دوره اسلامی، معماری آرامگاهی در ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. این در حالی است که جامعه نخستین اسلامی احداث بنای یاد بود را بر محل دفن، شایسته نمی‌دانست و برآن بود تا حیات مادی انسان را بر جهان خاکی به سادگی پایان بخشد. غالب بناهای آرامگاهی به استناد شکل ظاهریشان که دارای «قبه» یا «گنبد» است. از قرن چهارم هجری به بعد، ساختن بناهای آرامگاهی رواج بیشتری پیدا کرده و بدیهی است که در منطقه قم همانند و متأثر از سایر مناطق اسلامی آرامگاه‌هایی ایجاد شده باشد. قم به علت حضور فرمانروایان مقتدر محلی در سده هشتم شاهد ساخت یادمان‌های مذهبی تاریخی متعددی است، که در فرهنگ معماری ایران به «برج‌های آرامگاهی» موسوم‌اند. ابنیه و آرامگاه‌های مذهبی در ادوار مختلف اسلامی، همواره بستر مناسبی برای ظهور استعداد و خلاقیت هنرمندان مسلمان بوده است. در این میان معماری و تزیینات وابسته به آن، به یکی از عمده‌ترین جلوه‌گاه‌های هنر اسلامی تبدیل شد و نقوش تزیینی در دستان پیشه‌وران هنر اسلامی، به عنصری برای بیان عقیده و ارادت خالصانه به خاندان ائمه اطهار علیهم السلام مبدل گردید. بر اساس متون تاریخی بیش از ۴۴۰ امامزاده در شهر قم وجود داشته است. یکی از این بناها، آرامگاه خواجه علی صفی است.

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت این بنا از معرفی چندانی از آن صورت نپذیرفته، در این میان می‌توان از گزارش‌های مختصر و اجمالی که پیرامون توصیف ساختار بنا و تاریخچه آن است نام برد. ف-بازل^۱ در طی اقامت ده روزه خود در قم صورت شانزده آرامگاه را در «گزارش مقدماتی درباره‌ی آرامگاه‌های قم» آورد. همین‌طور دونالد ویلبر که در کتاب خود^۲ به بررسی معماری بناهای این عصر پرداخته که کار هیچ یک از آنان از حد یک گزارش در زمینه معماری و موقعیت بنا فراتر نرفت. از محققین ایرانی، مدرسی طباطبایی در کتاب «تربت پاکان» و عمار کاوسی در کتابی تحت عنوان «معماری امامزادگان قم در قرن هشتم» به معرفی مقابر و امامزادگان این دوره از لحاظ معماری و برخی کتیبه‌های موجود در آنها پرداخته‌اند. و پایان نامه‌ای تحت عنوان «مقابر دروازه کاشان قم در قرن هشتم» به کوشش کاظم عرب^۳ نیز وجود دارد که مقابر مذکور را از حیث معماری و پلان بندی مختلف بررسی نموده است. بنابراین تاکنون تحقیق مستقلی پیرامون شناخت و بررسی آرایه‌های هنری و تزیینات داخلی بنای گنبد سبز مورد مطالعه، بررسی و بازسازی قرار نگرفته است. ویلبر در شرح مختصر این بنا آن را «امامزاده علی بن ابوالمعالی بن علی

^۱ F-Bazel

^۲ معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ۱۳۶۵

^۳ مقطع کارشناسی ارشد، رشته باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس

صفی» معرفی کرده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۹۹). بناهای تاریخی محلی برای نمایش شاخصه‌های هنری هر دوره هستند. بازنمایی این ویژگی‌های هنری نقش مهمی در انتقال مفاهیم فلسفی موجود و به کارگیری آن در آثار معماری جدید دارد. عدم توجه به این آثار منجر به فراموشی آن‌ها خواهد شد. روش به کار رفته، مشتمل بر روش‌های تاریخی - تطبیقی است. گردآوری یافته‌ها مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، بررسی‌های میدانی و تهیه تصاویر از نقوش تزیینی و ترسیم این نقوش با استفاده از نرم افزارهای طراحی کامپیوتری است.

نتیجه‌گیری

دقت و مطالعه درباره ارزش‌های تجسمی نهفته در عناصر تزیینی برجای مانده از هنر دوره اسلامی، گستره وسیعی از نقوش تزیینی شاخص و طرح‌های بکر و بدیع را در اختیار می‌گذارد، اما استفاده صحیح و آگاهانه از آن‌ها در جهت کاربری مناسب با شرایط روز، نیازمند شناخت کافی و اشراف بر اصول ساختاری و رسامی این آرایه‌های غنی است. تمامی نقش‌مایه‌های تزیینی مورد مطالعه، اعم از نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه، از حیث کیفیت ساختاری و قرارگیری آن در بنای مربوطه معرفی شدند که در میان آن‌ها فراوانی نقوش گیاهی شایان توجه است. در تعالیم نظری اسلام، توجه دادن انسان به طبیعت عمده‌ترین دلیل برای حضور چشمگیر اشکال طبیعی و گیاهان در هنر اسلامی به‌شمار می‌آید، که هنر عصر ایلخانی آشکارا به این مهم جامه عمل پوشانیده است. نقش‌مایه‌های غنی هندسی با ویژگی قابل بسط از دو طرف، اولویت دوم تزیینات در این آرامگاه به‌شمار می‌آید. این قبیل نگاره‌های منظم گچین، غالباً حواشی گچ‌بری‌های اسلیمی را تزیین کرده است. از طرفی آرایه‌های نوشتاری به خط ثلث و کوفی، به عنوان مکمل تصویری در میان تزیینات منحنی و هندسی حضوری چشمگیر دارند. تقسیم متعادل فضاهای مثبت و منفی که از مهم‌ترین اصول ترکیب‌بندی در مبادی هنرهای تجسمی است، به خوبی در این نقوش رعایت شده است. خطوط و نقوش اغلب در این تزیینات به قرینگی و در نتیجه‌ی آن، به تعادل و توازن می‌انجامد که به عنوان عنصری وحدت‌آفرین در عمده‌ی نقش‌ها دیده می‌شود. تضاد، حرکت و تناسب، از دیگر عناصری هستند که در ساختار بصری این نقوش به شایستگی به کار گرفته شده‌اند. به‌کارگیری رنگ‌های سرد آبی و لاجوردی و رنگ قرمز مایل به نارنجی نیز تضاد غنی و زیبا را ایجاد کرده که در ترکیب با یکدیگر چشم‌نواز شده‌اند. حضور نام‌هایی چون الله، الملک، محمد(ص) و علی(ع) واژه‌ها و معانی مقدسی هستند که در تزیینات گچی این بنا به کار رفته‌اند و در بیشتر موارد این ترکیب‌ها به عناصر و نمادهای شیعی اشاره می‌کنند که نشان از ارادت خاندان صفی به پیشوایان شیعه است. در مجموع می‌توان نتیجه گرفت، این تزیینات تنها جنبه‌ی زینتی نداشته بلکه نوعی بیان نمادین برگرفته از عناصر کهن و سنتی ایرانی و مفاهیم اسلامی را به نمایش می‌گذارند. که در حقیقت، هنرمند آن دوره به دلایل اعتقادی خود از عینی‌سازی واقع‌گرایانه فاصله گرفته، کوشیده تا ورای جهان مادی را طراحی کرده و به آن‌ها دیدگاه معنوی بخشد تا مخاطب خود را به جهانی دیگر و بهشتی زیبا رهنمون سازد. برخورداری از بن

مایه‌های هندسی، گیاهی و رنگ‌ها و ترکیب‌های بدیع سبب شده تا بتوان به تزئینات آرامگاه خواجه صفی علی عنوان الگوهای گرافیک زیبا و معنادار در عصر حاضر مراجعه کرد.

منابع

ایتن، یوهانس. (۱۳۷۰). کتاب رنگ. ترجمه محمد حسین حلیمی، چاپ چهارم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

بلوم، جاناتان، بلر، شیلا. (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی. ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: انتشارات سروش.

بیک ارباب، محمد تقی. (۱۳۵۲). تاریخ دارالایمان قم. به کوشش مدرسی طباطبائی، قم: حکمت قم.

پوپ، آرتور. (۱۳۶۶)، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، جلد اول، ارومیه: انتشارات انزلی.

خزایی، محمد. (۱۳۸۷). شمسه نقش حضرت محمد در هنر اسلامی ایران، کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۰. صص ۶۲-۵۶.

دونالد، ویلیبر. (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانی. ترجمه عبدالله فریار، ج ۲، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.

رازی، امین احمد. (بی تا). هفت اقلیم. تصحیح و تعلیق جواد فاضل، ج ۲، انتشارات علی اکبر علمی (ادبیه).

شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۷). نقش مایه‌های تزئینی سفالینه‌های دوره ایلخانی موزه ایران باستان. کتاب ماه هنر، صص ۲۹-۲۲.

صراف‌زاده، رامینه؛ شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۹). تجلی اسماء مقدس در تزئینات معماری امامزادگان و مقابر سده‌ی چهاردهم قم. مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۳، صص ۱۰۸-۸۹.

عرب، کاظم. (۱۳۷۳). بررسی ویژگی‌های مقابر قرن ۸ دروازه کاشان قم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.

عرب، کاظم. (۱۳۷۴). نگرشی بر برج آرامگاه خواجه علی صفی، کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

عقابی، محمد مهدی. (۱۳۷۸). دایره‌المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)، تهران: انتشارات سوره.

- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۶۴). تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مدرسی طباطبائی، سید حسین. (۱۳۶۴). قم‌نامه، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- معین، محمد. (۱۳۸۴). فرهنگ فارسی (تک جلدی کامل)، چاپ دوم، تهران: انتشارات ساحل.
- ورجوند، پرویز. (۱۳۷۶). آجرکاری در دوره اسلامی. تزیینات وابسته به معماری دوره اسلامی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مدرسی طباطبائی، سید حسین. (۱۳۵۲). مجله بررسی‌های تاریخی، شماره ۱، صص ۶۸-۲۵.
- معماری ایران دوره اسلامی. (۱۳۶۶). ترجمه کرامت الله افسر، جلد اول، تهران: جهاد دانشگاهی.
- هوهنه‌گر، آلفرد. (۱۳۶۶). نمادها و نشانه‌ها. ترجمه علی صلح‌جو، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.